

Svatava Urbanová a kol.

SEDM KLÍČŮ
K OTEVŘENÍ LITERATURY PRO DĚTI
A MLÁDEŽ 90. LET XX. STOLETÍ

(Reflexe české tvorby a recepce)

2. Básnický prostor

(O vydávaných básnických knihách)

Podoba české poezie pro děti a mládež v devadesátých letech 20. století byla ovlivněna pohybem probíhajícím v celém českém literárním kontextu. Náhlá a naprostá otevřenost knižního trhu přerušila vývojovou linii bezprostředně předchozího období a vytvořila vhodné klima pro vnějšími okolnostmi vyvolané návratové procesy.

Na český knižní trh vtrhla jako průvodní jev volného nakladatelského podnikání vlna komerce a jako její protiklad a protiváha byly znovuobjevovány minulé literární hodnoty. Šlo přitom nejen o rekonstrukci dění v několika minulých desetiletích, ale zpočátku také o návraty sahající až „ke kořenům“, k literární paměti.

Jako po pojistce pro udržení kontinuity s hodnotami předchozích období sahalo editoři a nakladatelé po osvědčených titulech autorů 19. a 20. století, vydávali antologie z děl známých básníků písničích pro děti a knižní výběry lidové slovesnosti.⁴⁰

Vedle tohoto průvodního jevu, vedeného primárně obavami o osud dobré knihy pro mládež, se jeví jako významné snahy po navázání zpřetrhaných souvislostí mezi minulým a současným. Do oběhu se tak na počátku devadesátých let dostaly básnické sbírky dlouho zapovídané. Nešlo sice o takový výbuch, k jakému došlo v prostoru literatury pro dospělé, nicméně i tyto návraty přinesly nabídku několika hodnotových dominant. Reprezentovaly je především tři básnické sbírky, svým vznikem náležející do literárního přehledu čtyřicátých let 20. století.

⁴⁰ SLÁDEK, J. V. *Zlaté slunce, bílý den*. Praha: Albatros, 1990; KOŽÍŠEK, J. *Na výsluní*. Vizovice: Lípa, 1998; HRUBÍN, F. *Ladův veselý přírodopis*. Praha: Albatros, 1995; *Paci, paci, pacičky pro kluky i holčičky*. Praha: Futura, 1994 (redakce Michal Černík); *Od smélenek k sněbulákům aneb Kouzelný kalendář*. Praha: Fénix, 1994 (uspořádal Vladimír Hulpach); *Skákal pes přes oves*. Ostrava: Librex, 1995, (uspořádal Adolf Dufek) aj.

V roce 1947 vyšla poprvé, a ihned po autorově emigraci o necelý rok později se stala na dlouhou dobu nedostupnou, sbírka básní a veršovaných pohádek Ivana Blatného s názvem *Jedna, dvě, tři, čtyři, pět*.⁴¹ Říkadlový tvar většiny básní ukazuje na příbuznost s Františkem Hrubínem, jejich tematika a náročnější metaforika upozorňují, že Skupina 42 disponovala poetikou schopnou promlouvat skrze věkové kategorie: *Vlaštovka sedí na drátě / a hvízdá si a volá tě. / Srpnové větry chladně vanou / a ona volá: „Na shledanou!“* Pocity beznaděje a úzkosti v době okupační nesvobody evokoval s otevřeností v dětské literatuře nečekanou Václav Renč ve své veršované *Perníkové chaloupce*.⁴² Happyend pohádky jako pendant k veršům „*nic dětí, nic už nezachrání*“, „*Hraší podzim temným lesem*“, „*Les černý zbělel ve vánici*“ tu vyplývá nejen z podstaty žánru, ale i z víry ve vítězství dobra také v reálném životě.

Napětí mezi bolestí a nadějí vyjadřuje sbírka *Ježíškova košilka*⁴³ Jana Zahradníčka. Nenacházíme v ní propastnou hloubku zoufalství části jeho lyriky pro dospělé. Věvodící náboženské motivy naopak probouzejí pocity radosti z víry a přimknutí k mravnímu řádu: *Bát nemusí se keřík líska, / že udeří v něj, když se blyská, / a také kdo se pod něj schová / s voláním jména Ježíšova.*

Nadčasové rozměry dobového svědectví o utrpení a o hledání klíče k získání životní síly prostřednictvím návratů k archetypálním lidským hodnotám dodaly básnickým sbírkám Václava Renče, Jana Zahradníčka a Ivana Blatného i na počátku devadesátých let charakter premiéry.

Česká neoficiální poezie pro děti v normalizačním období nebyla početně bohatá. Původně samizdatový soubor básní a pohádek undergroundového básníka Ivana Martina Jirouse *Magor dětem*⁴⁴ překvapí nejen tím, že představuje bouřliváka „Magora“ jako milujícího a něžného

⁴¹ BLATNÝ, I. *Jedna, dvě, tři, čtyři, pět*. Praha: F. Borový, 1947. Znovu Třebíč: Akcent - Blok, 1997.

⁴² RENČ, V. *Perníková chaloupka*. Praha: Vylehrad, 1944. Znovu Svitavy: Trinitas, 1998.

⁴³ ZAHRADNÍČEK, J. *Ježíškova košilka*. Soukromý bibliofilský tisk, 1951, antidatováno do r. 1947. Znovu Brno: Petrov, 1990.

⁴⁴ JIROUS, I. M. *Magor dětem*. Samizdat 1986. Znovu Praha: Inverze, 1991 a In *Magorova summa*. Praha: Torst, 1998.

otce, ale i mírou shody ve vyjádření pocitů malomyslnosti a naděje, zoufalství a síly, korespondující s knihami Ivana Blatného, Václava Renče a Jana Zahradníčka. Jirousovo emocionální svědectví o jedné z podob dětství žitého u nás v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století dokumentuje existenci i jiných než oficiálních zdrojů inspirace, k nalezení poetologické alternativnosti však nevede.

Několikeré návratové zajištění oživilo „stojatou tůňku“⁴⁵ české polistopadové knižní básnické produkce. Tržní postoje nakladatelů přivodily na počátku devadesátých let ovšem také návraty problematické. Ve chvíli, kdy jsme považovali kapitolu zvanou škola x estetická hodnota za uzavřenou, pronikl do skuliny vzniklé nedostatkem kvalitní původní básnické tvorby tok knížek připomínajících svou didaktickou utilitárností obrozenské veršování nebo v lepším případě výchovnou produkci úhorovské generace. Básnické sbírky tohoto typu navozují vnějškově dělnou atmosféru pravidelně opakovaného dětského konání, případně se tváří jako praktická pedagogická příručka pro rodiče nebo učitele. Většina z nich je však založena na naprostém nepochopení principu hry v dětském učení (*Bačkory, bačkory, bačkorata / báby nosí paraplata*⁴⁶) a na falšování lidové či umělé slovesnosti (*Hádej hádej badači / proč panenky nepláčí?*⁴⁷; *Vezmi bílou křídou, / namalujem třídu*⁴⁸).

V inflaci abecedářů, logopedických pomůcek a kalendářově cyklického básnění, jež nevyžaduje mnoho recipientova spolupodílnictví, objevíme jen sporadicky estetickou intenci nezahlušenou mimotextovými souvislostmi. Noetická a poetická východiska sladili v *Abecedníku*⁴⁹ Ivo Štuka a v *Abecedě*⁵⁰ Jiří Žáček. I tak obě knihy stojí na půli cesty mezi didaxi a estetickým činem.

Oficiální a institucionální zájem o alternativní vzdělávání inicioval

⁴⁵ O literatuře jako o „stojaté tůňce“ hovořil Petr Matoušek na konferenci české národní sekce IBBY v roce 1994.

⁴⁶ HOLAS, M. *Abeceda*. Praha: Síd & Nero, 1993.

⁴⁷ CITA, J. *Hledám, hledám nit*. Ostrava: Blesk, 1997.

⁴⁸ KOPECKÁ, Z. *Veselé básničky*. Brno: Datel, s.r.o., 1996.

⁴⁹ ŠTUKA, I. *Abecedník*. Praha: Amulet, 1999.

⁵⁰ ŽÁČEK, J. *Abeceda*. Praha: Albatros, 1998.

v devadesátých letech ještě další způsob spojení mezi školou a uměleckým dílem. V tomto případě se podnět zvnějšku vcelku šťastně spojil s momentální připraveností vhodných osobností a výsledkem tohoto spojení se stal nebývale velký počet čítanek pro všechny typy škol, napsaných známými básníky. Řady antologií sestavené Jiřím Žáčkem, Pavlem Šrutem, Josefem Bruknerem nebo Michalem Černíkem asociují tradici vedoucí k Janu Kollárovi, Františku Ladislavu Čelakovskému nebo k Josefu Kožíškovi, jejich současná podoba však více než tradici odpovídá probíhajícímu procesu tlumení napětí mezi obvyklým pojetím školní antologie jako souboru užitkových textů „pro potřebu“ a vnímáním čítanky jako pomůcky, která hranici mezi čistou užitkovostí a zážitkovostí stírá. Čítanka je však vždy souborem literárních textů se specifickou funkcí a tuto skutečnost musí respektovat i básnické osobnosti. Vstupem do čistě naukové oblasti se tak předem vzdávají části vlastní kreativity ve prospěch dodržování norem věkovosti, kompozičních a dalších zákonitostí platných obecně pro školní pomůcky. Plná či částečná přítomnost básníků v čítankách tudíž neposunula horizont jejich tvorby, ba ani výrazně nepoznamenala přesun kulturních aktivit dětí od aktivit s interdisciplinárními přesahy k četbě. Současná pedagogizace básnictví se tak jeví spíše jako rub obecného společenského upřednostňování pragmatických činností a nakladatelského kalkulu.

Vývojová linie českého básnictví pro děti, vyznačující se výraznou přítomností imaginativní a nonsensově efektní hravosti a prosazováním poetiky dětského aspektu, která vznikla na počátku šedesátých let a dominovala v poezii let sedmdesátých a osmdesátých, byla na přelomu osmdesátých a devadesátých let přerušena. Vzhledem k tomu, že k jejím předním představitelům patřili oficiální poetové předlistopadového období (Jiří Žáček, Michal Černík, Miroslav Florian), lze toto přerušování vnímat jako důsledek nedůvěry ke všem projevům normalizační kultury. Ustrnutí, bezradnost a vyčkávání reflektovalo však i jiné souvislosti. Poetika, jejíž avantgardní léta dávno minula, měla nadále jen málo prostoru pro invenční originalitu.

S předpokladem kladné čtenářské odezvy na fantazijně asociativní a nápaditě vynalézavou poezii se ovšem konaly návraty i tímto směrem.

Zkušení básníci Jiří Žáček nebo Michal Černík si při svých návratech byli vědomi hrozby jednotvárnosti, a hledali proto ve své nové tvorbě cestu alespoň částečně odlišnou od jednostranného zmnožování formálních her. Na reflexi epických žánrů vsadil Jiří Žáček v několika „adaptacích“ bajek a pověstí⁵¹, o nekonvenční interpretace pocitů spjatých s pojmy dětství, domov, harmonie se opřel Michal Černík v říkadlech svých nových sbírek⁵², paralelu dvou typů obraznosti vytvořil Josef Brukner ve sbírce *Pojďte s námi za obrazy aneb Malování zvířat*⁵³, koncipované jako svébytný a pro vnímatele inspirativní dialog mezi malířstvím a básnictvím.

Inovační snahy známých básníků přinesly mnoho nápadů, vtipu, point. Autorské osobnosti spjaté s poetologickými zákonitostmi předchozích desetiletí prokázaly, že dovedou bravurně variovat a jsou i nadále s to pohybovat se nad soudobým uměleckým standardem (Bruknerova „průvodcovská“ poezie se vymyká všednosti odvahou spojit dva druhy umění, další a další kalambúry vymýšlí Jiří Žáček, lyricko-meditativní rozměr získává poezie Michala Černíka). Žádnému z nich se však nepodařilo opustit model, který se zautomatizoval.⁵⁴

Novou dimenzi do poezie pro děti přinesly až ve druhé polovině devadesátých let synkretické tendence reagující na zmenšující se sílu slova promyšlenou kompoziční vynalézavostí. Vznik nových konstrukčních principů odpovídá poznání, že stagnace původní umělecké básnické tvorby není pouhým důsledkem komercializace kultury, ale je také záležitostí nového typu komunikace mezi dílem a adresátem. Proces recepce tak významně dynamizují takové postupy, které příjemci umožňují skládáním několika vjemových zážitků vytvářet vlastní výsledný obraz. Slovesné umění začíná absorbovat prvky konkurenčních masových médií. Tradiční nonsensová hra s jazykem je „nadstavována“ vizualizací

⁵¹ ŽÁČEK, J. *Bajky a nebjky pro malé a velké děti*. Praha: Albatros, 1994; *Kdo neví, ať tam běží?* Praha: Albatros, 1996.

⁵² ČERNÍK, M. *První říkadla*. Praha: Albatros, 1990.

⁵³ BRUKNER, J. *Pojďte s námi za obrazy aneb Malování zvířat*. Praha: Albatros, 1995.

⁵⁴ V podstatě totéž platí o básnické tvorbě Jana Vodňanského, Jiřího Havla, Václava Fischera a dalších autorů zakotvených primárně ve zkonvencionalizované poetice svých počátků.

a autoři také využívají toho, že mladí lidé i složitější myšlenkovou hru přijmou spontánněji, má-li zvukový rozměr.

Stabilní postavení mají v tomto směru básně, které jsou zároveň písňovými texty, a které tak k dosažení vyšší formy autenticity ve vyjádření pocitů dnešního mladého člověka využívají interakce slovesného a hudebního umění. Dlužno říci, že současné soubory básní – písní vydávané pro mládež charakterizuje převážně kultivovanost a poetičnost, navazující na tradici české písňové poezie, k produkci divadel malých forem, ke zhudebněným básním Josefa Kainara, Mileny Lukešové, Jana Skácela, Jana Vodňanského a dalších.⁵⁵

V žánrovém systému jde především o lyrické básně, jejichž hodnotový horizont rozšiřuje symbióza s hudbou. Skutečnost, že umělecké slovo „zabalené“ do přitažlivé podoby má větší šanci upoutat a je přístupnější čtenářské konkretizaci, potvrzují v současném literárním kontextu mimo jiné texty obsažené v nejznámějším artefaktu tohoto typu, sborníku *Dělání všechny smutky zahání*⁵⁶ Zdeňka Svěráka. Hudební kód v knižním vydání populárních písní reflektuje spontánní potřebu mladého člověka po okamžitém zážitku a zároveň mu v propojení se slovním kódem poskytuje citové prožitky a reflektuje jeho životní postoje.

V roce 1995 vyšla také knížka jedenácti nonsensových minipříběhů *Kde zvedají nožku psi aneb V Pantátlících na návsi*, kterou vydal Pavel Šrut.⁵⁷ Humorný titul evokuje starobyrou vesnici, i když ve sbírce jsou zastoupeny také exotické motivy: cirkus, moře, cizí země (*Tam na kádi od okurek / sedí Veleturek, / místo třetí chroupá pečky / a bneď křičí po turecky: KAFEMELE! KAFEMELE! KAFEMELE! ŇAMŇAMŇAM!*). Šrut v ní rozvinul svůj příznačný smysl pro humor a absurdní příběh. Každý je zpracován jako malá událost, která má svou pevnou lokalizaci, zápletku i vypointování. Některé texty se již objevily ve sbírce *Hlemýžď Čilišnek* (1983), avšak v nové podobě dochází k zesílenému kontaktu se strukturním adresátem.

⁵⁵ Srovnej např.: *Ach, ta láska nebeská*. Praha: SNDK, 1966 (uspořádal Zdeněk Hejman a Jana Štroblová). SUCHÝ, J. *Dítě školou povinné*. Praha: Albatros, 1977.

⁵⁶ SVĚRÁK, Z. *Dělání všechny smutky zahání*. Praha: Albatros, 1996.

⁵⁷ ŠRUT, P. *Kde zvedají nožku psi aneb V Pantátlících na návsi*. Liberec: Severočeské nakladatelství, 1995.

Tvárné postupy obsažené v básnických sbírkách debutanta devadesátých let Jiřího Weinbergera dávají tušit ještě sofistikovanějším způsobem než písňové texty, že poezie je podobně jako pohádka „žánrem v pohybu“.³⁸ Sbírký *Povídá pondělí úterku* a *Ach ty plachty, kde je mám?*³⁹ vnesly do zkonvencionalizované tvorby zavedených básníků neklid opouštěných jistot a nastolovaných nejistot současného světa. Jiří Weinberger si záměrně příliš nevybírá svůj literární prostor, neuvažuje v kategoriích intencionální a neintencionální literatura nebo vysoká a nízká literatura. Čtenář tak může básně jeho sbírek reflektovat prvoplánově jako tu citlivé, tu zábavné čtení, může se také pokusit dekodovat jeho skryté významy.

Významnou složkou Weinbergerovy poezie jsou vněttextové části knihy. Jde hlavně o zapojení grafiky do informačního řetězce, o ilustrace a ilustrační výmysly, které rozšiřují text o další rozměr, a o obrazové členění veršů a slok, které připomínají postmoderní postupy. Autor jimi čtenáře navnadí, získá jeho pozornost a čtenář luští text nejprve jako vizuální celek. Poté zapojí další svůj smysl a začne číst. Obvykle je to etapa prvoplánového, v podstatě radostného čtení, jež „se nepídí“ po sekundárních významech a sémantických strategiích. Třetí fází je přijetí knihy jako poezie, s níž si lze zpívat a do jejíhož prožívání lze zapojit i její něttextové položky.

Weinbergerova poezie se na pozadí scény současného básnictví pro děti a mládež jeví jako originální produkt postmoderního literárního směřování. Můžeme v ní hledat dávné i blízké prvovzory (*Potkal jsem v polích nádraží* – Jiří Weinberger, *Za městem v polích... a vlak si píská v dáli* – Ivan Blatný), obsahuje nepředvídatelné kontrasty racionality a zážitkovosti, autor vstupuje do díla (*Posadím se do přírody / Nasadím si brejle / abych viděl co to škrábu / po papíře, ejble*), jeho identita je však proměnná (*Umělec dosud nepřišel / umělcům se to stává / umělec nejspíš filmuje / do hlavy mu stoupá sláva*).

Weinbergerova poezie postavená na popření stereotypů a přijetí prin-

³⁸ Srovnej: ŠIMONOVÁ, B. *Žáner v pohybe*. Banská Bystrica: PdF UMB, 1994.

³⁹ WEINBERGER, J. *Povídá pondělí úterku*. Praha: Argo, 1995. Hudba Michal Vích; WEINBERGER, J. *Ach ty plachty, kde je mám?* Praha: Dopolodne & odpoledne, 1996. Hudba Michal Vích.

cipů intertextuality a víceznačnosti textů, střídající vážné výpovědní úseky s humorně satirickou mystifikací odráží vztahové proměny společnosti stejně jako současné komunikační zkratky.

PRAMĚNY (citované)

- BLATNÝ, I. *Jedna, dvě, tři, čtyři, pět*. Třebíč: Akcent - Blok, 1997.
 BRUKNER, J. *Pojďte s námi za obrazy aneb Malování zvířat*. Praha: Albatros, 1995.
 CITA, J. *Hledám, hledám nit*. Ostrava: Blesk, 1997.
 ČERNÍK, M. *První říkadla*. Praha: Albatros, 1990.
 HOLAS, M. *Abeceda*. Praha: Sid & Nero, 1993.
 JIROUS, I. M. *Magor dětem*. Praha: Torst, 1998.
 KOPECKÁ, Z. *Veselé básničky*. Brno: Datel, s.r.o., 1996.
 RENČ, V. *Perníková chaloupka*. Svitavy: Trinitas, 1998.
 SVĚRÁK, Z. *Dělání všechny smutky zabíjí*. Praha: Albatros, 1996.
 ŠRUT, P. *Kde zvedají nožku psi aneb V Fantáziích na návsi*. Liberec: Severočeské nakladatelství, 1995.
 ŠTUKA, I. *Abecedník*. Praha: Amulet, 1999.
 WEINBERGER, J. *Acť ty plachty, kde je mám?* Praha: Dopoledne & odpoledne, 1996.
 WEINBERGER, J. *Povídá pondělí úterku*. Praha: Argo, 1995.
 ZAHRADNÍČEK, J. *Ježíškova košílka*. Brno: Petrov, 1990.
 ŽÁČEK, J. *Abeceda*. Praha: Albatros, 1998.
 ŽÁČEK, J. *Bajky a nebačky pro malé a velké děti*. Praha: Albatros, 1994.
 ŽÁČEK, J. *Kdo neví, ať tam běží!* Praha: Albatros, 1996.

LITERATURA

- MATOUŠEK, P. Dětská kniha v tůňce. *Zlatý máj*, 1995, roč. 34, č. 1, s. 39–41.
 ŠIMONOVÁ, B. *Záner v pohybe*. Banská Bystrica: PdF UMB, 1994.
 URBANOVÁ, S. Meandry v dětské literatuře v 90. letech 20. století. In *Česká literatura na konci tisíciletí II*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001.